

Історії в цій книжці — це жменя, яку я зачерпнула з безодні. Я дібрала їх не за розміром заподіяного героєм зла. І, хоча вони ілюструють окремі воєнні злочини, я не мала на меті розгорнути в книжці весь спектр порушень міжнародного гуманітарного права. Тож ці репортажі й монологи є тут, бо мені ці оповіді відгукнулися. Відгукнулися тим, що містили ще щось, окрім оповіді власне про насилля і наругу. Щось зворушливе, за що зачепилася увага, коли я чула їх уперше й коли перечитувала, редагувала пізніше. Якась мікроскопічна деталь. Якісь каченята. Якийсь кущик. Або не така й мала деталь. Чийсь вісімсот кроків до порятунку. Ось ті гідність, надія, чуйність, про які я згадувала на початку цієї передмови.

Мені важливо було почути не тільки про те, що з людьми сталося, а і як вони переживають цей досвід і як про нього говорять. Тому я зберігала, коли це було доречно, їхні голоси й особливості мовлення. Бо всі ці події люди спочатку пережили, запам'ятали, усвідомили. І тільки потім дібрали до них слова.

Я не можу сказати, як, коли та які з українських чи міжнародних інституцій засудять і покарають російських воєнних злочинців. Але можу додати гучності ще кільком голосам свідків російської агресії, щоби хтось, прочитавши цю книжку, міг сказати потерпілим:

— Який жах ви пережили! Але знайшли в собі сили йти далі, не втрачаючи людяності. Захоплюємося вами.

Думаю, уцілілим це буде втішно.

Дорога життя. Монологи про страх

«Нікому не вірте, що страху немає».

Історія Григорія

1

— **К**оли приходили бити в камеру, відчиняли двері: «Ну що, діду, ще живий?». Я відповідав: «Поки що так».

Коли забирали на допити, то відкривали «кормушку»: «Мішок на голову!». Я брав мішок, одягав, і потім вони заходили. Я не бачив нічого.

А один — видно, офіцер — почав мене так хитренько обробляти, у «погані-хороші» ґрати: «Ми вирішили тебе не бити». А я сказав: «Можете мене забити. Поки ви тут, вам життя не буде». — «Ну, тоді підеш у *расход*».

У камері я знайшов шматок штукатурки. Поклав у тумбочку й почав з одного боку відламувати: минув день, минув другий. Щоби зрозуміти, скільки я тут. У камері ж темно, вікон нема, і я не знав, котра година, котрий день.

2

Мене забрали вранці. Приїхали за адресою. Думаю, мене здали. Є такі люди. Бачили, як я вночі ходив дивитися,

де вони поховали свої САУ, «Гради» та «Смерчі». Поки був зв'язок, я в пабліках викидав координати.

Коли прийшли до мене, я забув вимкнути один телефон. Ще як тільки почалася війна, то летіли вертольоти на Миколаїв. Опускалися і низько летіли, ховалися від радарів. А я знімав це. Вони знайшли телефон спеціальним приладом. А ще в перші дні я зробив дванадцять пляшок «коктейлів Молотова», казав хлопцям: «Будем зустрічати. Ми ж на своїй землі». Це вони теж знайшли, плюс листування всякі, прапор і мапу. Ще коли в мене бізнес був, мені подарували мапу Генштабу 1985 року. Там усі ставки, озера й мисливські угіддя — докладна мапа. Я за нею дивився координати й викладав.

Ну й усе: накиннули мішок на голову, пластиковою стяжкою зв'язали руки ззаду.

Катали мене довго. Думали, не зрозумію, куди везуть. А я тут усі повороти знаю. Привезли вони мене в районний відділок у Снігурівку. Там на асфальті біля школи — два лежачих поліцейські, і я за звуком зрозумів. Посадили в одномісну камеру без світла.

В обід повернулися і почали допит: «А хто ще, а які партизани тут?». І луплять дубинами. Один — гумовою, другий — дерев'яною, а третій чи то шлангом, чи то кабелем бив. Потім заволокли в камеру — там були нари. Ну що ж, думаю, сам обрав це для себе. Терпи. Приблизно ввечері — я так думаю, що ввечері, бо вдень машини часто їздять і чутно, як по лежачому поліцейському «гуп-гуп», — знову мішок на голову вдягли, ввели й сказали: «Руки вперед». До пальців причепили

дроти й електрику влупили. «А ти що, щирій українець, що в тебе прапор?» Треба, значить, щоби був їхній прапор. «А ми скоро Київ візьмемо». Я просто всміхався. То вони за це лупили мене, що я не визнавав їхню владу.

На третій день принесли води. Я уже був такий... Усе боліло. Рука розпухла, а футболка перетягнула плече, я хотів нагнутися перегризти, але не зміг. А день так на п'ятий принесли якусь свою бадягу, солдатський сухпайок чи що воно таке. Вонюче, що й голодний не їстимеш цього. Я не їв, не знаю, як другі люди. Потім зрозумів, що з водою треба акуратніше. Просто набирав у рот води й так ганяв її.

Уже я був як мішок із кістками. Як ходити, то з камери вийти не міг — ноги опухли. Один намагався мені проламати грудну клітку, ребра понабивав: коли я лягав, було тяжко дихати, повітря набирати. То я стоячи: очі прикрив, відпочив.

Й ось одного дня вони прийшли, а в мене ще борода така була. «Ну що, діду, усе?» Я сказав: «Ну все, значить».

3

Знову мішок на голову, руки зав'язали. Один узяв за руку: «Рухайся!» — і тягне, а я ледь ноги перебираю. Я зрозумів, що зараз вивезуть і розстріляють. Вже коли ми їхали, вони між собою розмовляли: «Та викиньмо його тут, він і так дійде, він уже дохлий». Ну, ніби щоб не стріляти мене, а просто викинути. А другий: «Ні, дід міцний, він іще пробіжить». І до мене: «Діду, жити хочеш?».

А в мене вже страх. Нікому не вірте, що страху немає. Страх великий у кожної людини. То просто захист умикається: ти ніби не боїшся, не тремтиш, але горло пересихає, язик до піднебіння прилипає. Оце страх. А так ти нормально поводишся, тільки розмовляти не можеш.

Я тоді тільки махнув головою.

«Добіжиш до повороту — маєш п'ять хвилин — житимеш».

А куди мені бігти? Я ледь ходжу. Ну, подумав: «Життя дає шанс — зубами гребися». У мене завжди так.

4

Я жив у Німеччині, іще у ФРН. Мав і квартиру, і робота вже була. Приїхав до Мюнхена, але мені не сподобалося місто. Поїхав у Трір — через річку там уже Люксембург, потім перебрався в Кохем, там стоїть на горі замок, красиво... У мене на стіні мапа висіла, і я в п'ятницю ввечері пальцем ткнув — ага, Франція, і їхав. Там границь не було.

Ну, жінка й дитина не захотіли, і ми 1996 року повернулися. У Києві в аеропорту митник побачив у мене золотий ланцюжок і сказав: «Сховай». Я зняв і почав бізнес тут розвивати. Надивився ж у Європі. Брав білизну «персолюку» — її кримський завод у Саках робив — по 70 копійок, а в Кишиневі по лею продавав. Тоді зустрів хлопців — і ми почали нафтовим бізнесом займатися. Береш бензовоз за гуртовою ціною, ставеш на трасі, люди ідуть, заправитися треба — а тоді ж

паливна криза була — і в тебе табличка «92-й бензин, коштує стільки-то». Наливаєш у каністри. А потім і гроші пішли, ми стали вже такі пристойні, до нас приїжджали фермери: ми брали великим гуртом, а їм меншим давали, щось продавали вроздріб. А коли почалась оця стрілянина, крутий бізнес, що там одного пристрелили, там — другого, то нам пропонували, щоб наш бізнес продати, забрати гроші й придумати щось інше. Хлопці не послушали. А я забрав свою частку. У мене вже була «беемве», я шашечку причепив і почав таксувати. А тоді ж таксі — це «жигулі»-«москвичі», а тут така машина! У Миколаєві є Сотка — головна вулиця. Я на Сотці на «беемве» почав заробляти. А потім подумав: «Це ж можна купити окремий телефон, посадити диспетчера й робити таксі на замовлення». По сто гривень скинулися, прийшли в Укртелеком і купили короткий номер «061» — так ми запустили таксі, і почав бізнес рости. Пішли в салон і купили п'ятнадцять машин.

Але мені не подобається, коли багато грошей. Я продав бізнес, джип і сказав: «Поїду в село жити». Приїхав сюди, це мого прадіда дім, земля. Купив і став займатися рибою. Там у мене ангар, басейни. У селі питають: «Ти чим займаєшся?». — «Рибою». — «А де риба?» — «У сараї». Вони сміються.

Спочатку африканським сомом займався — він швидко росте. Тільки потрібно, щоб вода була 25 градусів. Я все утепив, почав продавати. Потім порахував, що вихлоп поганий, а затрат багато. Думаю, треба спробувати форель. Закачав воду зі свердловини — там

13 градусів — і думаю, візьму тисячу особин форелі, запусчу й подивлюся, приживеться в цій воді чи ні. А їй ця вода — ідеально! Швидко почала рости. А потім узяв сибірського осетра, тому що треба басейн чистити. Форель тільки у верхніх шарах води — униз не опускається. А коли годуєш, якийсь корм усе одно впаде на дно. Поїхав я в Каховку, купив сто осетрят і в кожний басейн пустив по двадцять. А вони як пилосос ходять — дно чистеньке, я бачу всю рибу: і осетрів, і форель. Але як годуєш, то форель не дає осетру їсти: увесь корм з'їдає. То я вночі кормив осетра, бо вночі форель не бачить.

Але це ж треба, щоб увесь час була електрика: там аератор, насос качає, плюс біофільтр, бактерії переїдають усю цю гидоту. А коли світла не було, то багато осетрів... Форель я бистро продав, іще до війни. Я знав, що буде війна. Стежу за політикою. А осетри осталися. З ними тяжкувато. То я подзвонив сестрі й сказав: «Пороздаю людям по селу». І пороздавав.

А тепер я вже не хочу цього. Мені цікаво так: ставлю мету, досягнув — і все. Дехто: гроші, гроші, машина, дім. Ну був у мене музей, ну й що? Це я дім називаю музеєм. Того що там усе дороге: меблі, посуд, килими — це музей. А коли ти в ньому живеш? Тут я ходжу на рибалку, тут чисте повітря. У камері думав: «Виживу, то зроблю собі виноградник, посаджу малину, ожину».

5

Й оце ж він сказав: «Добіжиш до повороту — житимеш». І я пішов. Шкандибав, шкандибав...

Вісімсот сімдесят три кроки.

Це моя дорога життя.

Потім — три постріли. Я розумів, що куля раніше прилітає, ніж чуєш постріл. Став, підняв голову. Вони підїхали. Хотів уже сказати: «Ну ж бо, кладіть тут, я не дам із себе знущатися». Але вони, правда, сказали: «Діду, ти виграв». Жбурнули мені паспорт і пляшчину води. Води я не чіпав, узяв паспорт. При дорозі були кущі, терен-слива. Знайшов ягоди — потрібна кислота, щоб язик хоч від піднебіння відлип. І кущами, кущами прийшов додому. Мене і собака, і кішка Фортунка зустрічали.

Було зачинено, і я пішов через городи до сестри. Мені саме страшно було там, у катівні, почути її голос. Вона в нас найменша. Нас було три брати. Колись ми ще замолоду сиділи й випивали, як приїжджали сюди в гості, і мені на думку спало: хто з нас залишиться, той сестру глядітимує. Вийшло, що я. І ось я побачив, що вона жива. Тоді вже стягнув із себе ту вонючу одягу, помився у сестри. Думаю: «Якщо помирать, то вдома».

Прийшов, а тут бардак... Вони багато чого забрали. Вакууматор, усі прилади, біноклі. Треба їм воно чи ні, але греблі. Болгарку та дрель я закопав. Цього вони не знайшли. Розгорнув усе, на ліжку ліг. Я по життю по лікарнях не ходив, ліків ніяких не пив. Але